

УКРАЇНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1920)

Вагомою складовою побудови української державності в роки визвольних змагань було проведення українізації державно-адміністративної системи, яка на 1917 р. була практично повністю зрусифікована й об'єктивно стримувала національно-державне будівництво. Окремі питання з досліджуваної проблеми знайшли своє висвітлення в працях М.Грушевського, С.Петлюри, В.Винниченка, Д.Дорошенка та інших культурних і політичних діячів¹. До цієї проблеми звертали свої наукові погляди й українські вчені діаспори П.Лончина, І.Кейван, В.Янів². Сьогодні національно-державне і культурне будівництво 1917 – 1920 рр. досліджують В.Литвин, В.Солдатенко, А.Пижик, Д.Розовик та інші історики³.

До цього часу не знайшло належного цілісного висвітлення питання українізації державних структур, недостатньо розкриті урядові заходи щодо українізації, форми і методи проведення цієї роботи громадськими, культурними організаціями. Вимагає додаткового дослідження гостра, часом непримиренна, політична боротьба, що точилася навколо українізації, та її наслідки для національно-державного будівництва.

Враховуючи її актуальність, наукове і практичне значення для дослідження історії державотворення років визвольних змагань, автор ставить мету розкрити основні заходи урядів України, культурних, громадських організацій, політичних партій щодо українізації державно-адміністративних служб, показати її значення у будівництві Української держави 1917 – 1920 рр.

Основи українізації державного адміністративного апарату започаткувала Центральна Рада. У березні 1917 р. її керівництво звернулося до місцевих органів влади, громадсько-культурних і політичних організацій з проханням сприяти проведенню українізації державно-адміністративних органів, надати допомогу їхнім службовцям з вивчення української мови, розробити заходи з прискореної підготовки національних кадрів для системи державного управління. Звернення знайшло широку підтримку у багатьох регіонах України. Загальні збори жителів с. Воронькова Переяславського повіту постановили негайно перевести все діловодство в селищі на українську мову. У доповнення до цієї ухвали жителі також вирішили перевести школу на україномовне викладання. Перед учителями і обслуговуючим персоналом школи, які не володіли українською мовою, було висунуто вимогу вивчити мову і вести в школі з дітьми і населенням у побуті україномовне спілкування. Це рішення поширювалося і на службовців земства, медичних працівників, агрономів⁴. Схожі рішення з українізації державного апарату, діловодства, системи культурних закладів, громадських установ ухвалили жителі багатьох населених пунктів Полтавської, Київської та інших губерній⁵.

Прийняттям Центральною Радою I – II Універсалів поширюється процес українізації державно-адміністративного апарату на всій Україні. У Сквирському повіті з метою посилення українізації державних служб і збільшення в них прошарку українців було створено курси з підготовки і перепідготовки службовців з українців для волосних і земських управ, працівників юридичних служб та інших державних установ⁶.

Восени 1917 р. розгорнулася робота з проведення українізації державних закладів у південно-східних, переважно зросійщених, губерніях України. На Харківщині, у м. Валки, відкрилася перша в Україні професійна школа підготовки українських діловодів, секретарів, адміністраторів, керівників різних рангів державних закладів, профспілкових, кооперативних організацій Слобожанщини⁷, де за незначний час пройшли навчання сотні державних службовців.

Подібні заходи щодо українізації державного апарату проводилися і в інших губерніях України, що згодом дало свої позитивні результати. За приклад можна взяти Київщину. У ній наприкінці 1917 р. в Таращанському повіті більшість державних службовців перейшли на українськомовне спілкування, а ведення діловодства – на 75%. У Сквирському повіті цей показник становив 69%, Канівському – 58%, а всього в губернії на українськомовне спілкування і ведення діловодства перейшло понад 52% державних, профспілкових, сільськогосподарських, медичних та інших закладів⁸.

Водночас із цивільними органами влади значна робота з українізації проводилася в армії, міліції, органах правосуддя та пов'язаних з ними установах.

Для посилення українізації армії, а в майбутньому і всіх Збройних сил України, за рішенням Центральної Ради при Українському Військовому Генеральному Комітеті створилися агітаційно-просвітницькі курси з філіями в округах та окремих військових частинах. На курсах командний склад мав можливість вивчати українську мову, історію, культуру, географію, економіку держави та низку інших дисциплін. До навчального процесу повсюдно було введено спецкурс української військової та командної термінології, яка почала вживатися в армії восени 1917 р.⁹

Улітку 1917 р. в деяких районах України розгорнулася робота з українізації органів правопорядку. Зокрема, з'їзд начальників міліції Полтавщини (серпень 1917 р.) прийняв резолюцію і звернувся до парламенту з проханням посприяти переходу всієї міліції на українськомовне спілкування і ведення діловодства, запровадження українських назв чинів міліції, таких як полковник, осавул, окружний отаман, сотник, увести нову українську форму для всіх чинів міліції, у тому числі і рядових міліціонерів, розробити новий статут та положення про органи державного правопорядку, поклавши в основу їх "...ідеї і закони про захист інтересів українського народу, а не його гнобителів"¹⁰. У відповідь на це рішення в серпні 1917 р. Мала Рада видала директиву про введення українізації в судових, прокурорських, адвокатських, юридичних службах, міліції та інших споріднених з ними установах¹¹.

Українізація державного апарату, місцевих органів самоврядування значно посилилася після проголошення III і IV Універсалів Центральної Ради та надання українській мові статусу державної (березень 1918 р.). Унаслідок прийняття цих документів навесні 1918 р. розгорнулася інтенсивна робота з українізації всієї державно-адміністративної системи управління: виконавчої, законодавчої, юридично-правової, військової, економічної тощо. Для перекваліфікації державних службовців у напрямку вивчення ними української мови і термінології, пов'язаної зі сферою їхньої службової діяльності, повсюдно відкривалися курси при "Просвітах", педагогічних інститутах, університетах, губернських і повітових органах влади. Ця мережа охопила перепідготовкою тисячі державних службовців, прокурорів, суддів, військових, керівників різних державних установ, підприємств, профспілкових організацій, кооперативних товариств, медичних закладів, що в цілому позитивно вплинуло на весь процес українізації державно-адміністративної системи України¹².

Активна робота щодо проведення українізації державних установ проводилася в період Гетьманату. У липні 1918 р. Державний Секретар видав наказ про перехід усіх міністерств і відомств без винятку на українськомовне спілкування й ведення діловодства¹³. У розвиток наказу Рада Міністрів розпорядилася організувати в губернських центрах та великих містах чотиримісячні українськомовні курси для працівників державних установ, громадських організацій, профспілок тощо і виділив на це відповідні кошти. Курси зобов'язані були пройти всі службовці державних структур і керівники організацій та скласти відповідні іспити. Уряд прийняв також на себе всі матеріальні витрати щодо випуску різної методичної літератури з вивчення української мови, словників адміністративної термінології, посібників українськомовного діловодства¹⁴.

Українізації державного апарату досить активну допомогу надавала свідомо частина службовців-українців багатьох міністерств, відомств, місцевих органів самоврядування, судів, командирів військових частин, керівників громадських організацій, лідери українських політичних партій. Зокрема, міністр шляхів сполучення видав наказ про перехід усіх підвідомчих йому залізничних служб на українськомовне спілкування, ведення всієї документації, переклад назв станцій, графіків руху поїздів, назв маршрутів, оголошення українською мовою. Органі-

зував співробітникам залізниці курси з вивчення ділової української мови. Для роботи на них запросив досвідчених філологів, закупив більш як на 40 тис. крб. методичну літературу, створив комісію з підготовки і випуску українського термінологічного словника залізничникам¹⁵. Міністерство пошти і телеграфу також потурбувалося про перехід цієї структури на державну мову (ведення документації, поштові відправлення тощо) та всього, що було пов'язано з діяльністю міністерства. Для службовців Міністерства на території України також створювалися україномовні курси і виділялося 175 тис. крб. на їхнє утримання¹⁶. Подібні розпорядження виходили й у Міністерстві праці, торгівлі та інших підрозділах, і співробітники більшості з них схвально підтримували курс на українізацію державно-адміністративних органів України¹⁷.

Але не всюди українізація державно-адміністративних служб проходила успішно і результативно. Цій роботі чинили опір різні антиукраїнські й шовіністичні сили. За приклад можна взяти діяльність міністра юстиції В.Романова. Він вніс до уряду пропозицію про введення двох рівноправних мов – української й російської, мотивуючи це тим, що в державі не було ще розроблено української термінології для ведення юридичних справ, службово-правової документації, науково-технічної літератури й ведення діловодства взагалі. Крім цього, стверджував міністр, українізація не знаходила підтримки на сході й півдні України, де населення не знає цієї мови, і все діловодство продовжує провадити російською мовою. Тому в цих регіонах, робив висновок міністр, українізація не сприймається народом, а лише створює додаткові труднощі й напругу в суспільстві¹⁸. Ця позиція знайшла підтримку і серед деяких інших міністрів уряду, які прагнули нав'язати свою думку підпорядкованим їм міністерствам і адміністративним органам у державі.

Під їхнім впливом процесу українізації державного апарату розпочали чинити опір окремі органи управління в різних регіонах України. Зокрема, на давній українській землі Волині були закриті курси українського діловодства для працівників державних і громадських закладів¹⁹. Ще далі в цьому напрямку пішли окремі працівники урядових установ м. Харкова. Вони відмовлялися вивчати українську мову, приймати тих осіб, які розмовляли українською мовою, не допускали їх у свої кабінети, ображали і навіть виганяли із службових приміщень. Їм на допомогу виступило чимало промисловців, банкірів, купців, землевласників краю, які, об'єднавшись, подали до уряду протест проти введення українізації в регіоні, особливо в промисловості, транспорті, телеграфі, банківській системі, торгівлі, вимагали зберегти в цих галузях економіки російську мову й узаконити її як другу державну. Згодом до них приєднався авіаційний парк м. Харкова, який поставив вимогу перед урядом припинити українізацію армії, у тому числі й певних підрозділів державних установ. Під тиском цих антиукраїнських сил Харківська міська дума прийняла рішення про припинення українізації другої державної гімназії, зменшення годин з українознавчих дисциплін в окремих навчальних закладах, узаконила вживання російської мови в спілкуванні й діловодстві в державних установах, видавництві літератури, преси²⁰.

Широка антиукраїнська кампанія розгорнулася на Катеринославщині. У ній брали участь місцеві антиукраїнські політичні й культурні організації, представники "білого руху". Катеринославський губернський староста всупереч урядовим постановам видав наказ про запровадження російськомовного спілкування в державних і окремих культурних закладах та ведення діловодства російською мовою²¹. На підтримку цим силам виступила і група шовіністично налаштованих учителів губернії. Вони самовільно розпочали виводити з навчального процесу українознавчі предмети, замінити їх старими дисциплінами, глузувати і не допускати до занять учнів, які розмовляли рідною мовою, бойкотувати роботу україномовних курсів для працівників державних установ і сфери культури²².

Антиукраїнські настрої проявлялися і в інших регіонах держави. Причому чинився опір не тільки українізації державно-адміністративного апарату, а й створенню та діяльності українських культурно-освітніх закладів.

Проти українізації державного життя виступили окремі російські періодичні видання та газети національних меншин Києва, Полтави, Харкова, Катеринослава, Вінниці та інших міст. Наприклад, така газета як "Одесский листок" взагалі подавала інформацію про Україну ніби про якесь зарубіжжя, не визнаючи, що місто Одеса є складовою частиною території України.

Восени 1918 р. до антиукраїнського руху приєднався могутній промислово-фінансовий союз

“Протофіс”. Його члени на своєму з’їзді в жовтні цього ж року прийняли рішення не підтримувати проведення українізації державно-адміністративної системи, запровадження україномовного спілкування і ведення діловодства в промисловості, банках, торгівлі, транспорті²³.

Під впливом “Протофісу” розпочали організовуватися дискусії про те, яка мова для українського народу важливіша, українська чи російська. На цих дискусіях робилася спроба довести перевагу вживання російської мови в економіці, державних структурах, науці, культурі, системі освіти, дипломатії. Приймалися рішення про введення російської мови в Україні як другої державної. На підтримку двомовності виступив і державний секретар С.Завадський. Він розробив “Проект закону про загальнодержавні мови в Українській державі”, за яким українська та російська мови оголошувалися рівними, загальнодержавними, домагався, щоб уряд прийняв цей проект як закон²⁴. Однак Рада Міністрів відхилила проект і подала роз’яснення своєї позиції щодо даної проблеми. У ній, зокрема, зазначалося, що з позиції світової практики допускається існування двох і більше рівноправних мов в єдиній державі, але за умови, що одна мова не пригнічує іншу. У даному ж випадку російська мова в молодій Українській державі, в її системі державно-адміністративній, культурно-освітній ще превалювала, а українізація суспільно-культурного життя тільки розпочиналася. У цій ситуації надання російській мові статусу державної на практиці означало б у подальшому її посилення, ослаблення вивчення й розвитку української мови, українського національно-культурного і державного відродження.

Протидія проведенню українізації державно-адміністративної системи, економічного і культурного життя держави викликало гострий протест серед українського населення. Центральне бюро всеукраїнської учительської спілки у своїй резолюції поставило перед урядом вимогу дальшого проведення українізації всього державного життя на основі єдиної державної мови – української. Чернігівська, Катеринославська, Харківська та деякі інші губернські українські учительські спілки виступили проти введення двох державних мов і розглядали цю спробу як продовження політики культурно-національного гноблення з боку російського народу українського. Засудила політику наступу на українізацію державного життя українська студентська спілка Слобожанщини. Її загальні збори прийняли резолюцію з осудженням курсу “Протофісу” на русифікацію і закликали всіх студентів України взяти активну участь у державному і національно-культурному будівництві²⁵.

З меморандумами на захист української мови виступили наукові товариства Полтави, Харкова, Чернігова, Києва та інших міст. Зокрема, від київських товариств меморандум підписали О.Левицький, В.Черняхівський, Г.Красицький, О.Грушевський, Д.Антонович, П.Тутковський та інші відомі діячі науки і культури. У ньому підкреслювалося, що українська мова є однією з найдавніших слов’янських мов, складовою частиною світової культури, і український народ має повне право на її вживання і розвиток. Тому, наголошувалося в меморандумі, в Україні державною мовою має бути українська, і її зобов’язані вивчати всі державні службовці та працівники різних державних і культурних установ. На захист рідної мови виступили УСДРП, УПСР, УХДП, “Просвіти” та інші політичні партії й громадські організації. Резолюції на захист української мови, щодо подальшого розвитку національної культури, українізації державного життя ухвалювали регіональні, губернські, повітові з’їзди, конференції, наради робітників, селян, працівників культури, профспілкових організацій²⁶.

Особливо радикально до цієї проблеми підійшла київська “Просвіта”. Її керівництво направило гетьману П.Скоропадському делегацію на чолі з О.Лотоцьким. Делегація подала заяву гетьману й уряду, в якій було дано різку критику тим політичним та культурним силам, які виступали проти українізації державного, культурного життя, оголошували українську мову мужицькою, другосортною, непридатною до використання у сфері науки, культури, державному апараті, і було відзначено, що українська мова є основою відродження та подальшого розвитку національної культури, української держави і посилення її авторитету на міжнародній арені. Гетьман прийняв заяву, погодився її розглянути і прийняти відповідні заходи щодо захисту державної мови, але завершити цю справу не зміг через загострення політичної боротьби з Директорією восени 1918 р. і відмови гетьмана від влади.

Українізацією державно-адміністративної системи активно займалася Директорія УНР. На початку січня 1919 р. Директорія законодавчо підтвердила статус української мови як дер-

жавної. Згідно з цим законом на обов'язкове вживання української мови переводилося все державне діловодство, державні служби, армія, флот, громадські, культурні установи та інші організації²⁷. Згодом у доповнення до закону було видано наказ про обов'язкове володіння українською мовою працівниками освітніх і культурних закладів, державними службовцями, ведення діловодства в цих установах українською мовою, видачу учням, студентам атестатів, дипломів, посвідчень та цивільному населенню різних документів державною мовою²⁸. Було також вироблено положення про українізацію духовних шкіл та інституцій і введення в їхнє навчання і діловодство сучасної української мови²⁹.

Після виходу названих законів і розпоряджень щодо державної мови в республіці розпочався новий етап копіткої роботи з їх практичної реалізації. Так, Міністерство народної освіти постановило вести все діловодство в підпорядкованих йому службах і системі освіти виключно українською мовою, поглиблено вивчити державну мову всім службовцям Міністерства і перейти на україномовне спілкування працівникам системи освіти в усіх культурно-освітніх закладах на роботі й побуті³⁰. Міністерство внутрішніх справ, яке об'єктивно залишалося щодо свого роду занять найбільш зрусифікованим, також, як і всі інші міністерства, провело значну роботу з українізації своїх служб. Його керівництво організувало українознавчі курси для своїх працівників у всій республіці, розробляло для свого міністерства українську термінологію, продовжувало перекладати діловодство державною мовою. Міністр до цього видав також наказ про те, що в разі відмови керівників різних рангів перейти на українізацію їхніх підрозділів вони звільнялися з роботи або переводилися на іншу службу.

Активна робота з українізації державно-адміністративного і громадського життя проводилася місцевими органами влади на території, яка контролювалася Директорією. Губернські й повітові органи влади Київщини, Поділля і Волині видали спеціальні постанови про повне переведення на українську мову державного, судового, торгового та іншого діловодства, а всім співробітникам установ, які працювали з населенням, рекомендували пройти курси вивчення української мови і використовувати її у спілкуванні з громадянами³¹.

Поряд з цим, особливо в містах, пройшла кампанія з перекладу українською мовою назв вулиць, площ, громадських установ, рекламно-торгових оголошень, покажчиків на дорогах, залізничних станцій, сіл тощо.

Суперечливо проходила українізація державно-адміністративної системи в радянський період. Спочатку, при першому встановленні радянської влади, більшовицьке керівництво проігнорувало українізацію державних служб, критикувало цей процес, місцями ставилося до нього вороже, були навіть непоодинокі випадки, коли радянські органи влади відмовлялися приймати від громадян заяви, документи, прохання, написані українською мовою, забороняли службовцям-українцям розмовляти рідною мовою, закривали українські "Просвіти", клуби, театри, газети, курси з вивчення українознавства й україномовного діловодства для працівників державних та громадських установ³².

Однак при другому встановленні радянської влади тактика більшовиків щодо українізації державно-адміністративного апарату під впливом перетворень, проведених Центральною Радою, Гетьманатом, Директорією, докорінно змінилася. Щоб не загострювати антибільшовицькі настрої в суспільстві на мовній і етнокультурній основі, у лютому 1919 р. Раднарком приймає постанову про переведення діловодства республіки на українську мову³³. Згодом, з виходом рішення про ліквідацію земств і дум та заміни їх губернськими, міськими, повітовими, волосними, сільськими радами новоутвореним організаціям було дано наказ вести всі адміністративно-діловодські справи виключно українською мовою³⁴.

Проте українізація державно-адміністративного апарату, громадських організацій, освіти тощо припинилася із вторгненням в Україну Добровольчої армії, військово керівництво якої прямо заборонило вживати в державних установах українську мову та вести нею діловодство. Не краще становище склалося навесні 1920 р. і на території, окупованій польськими військами. Тут у Володимир-Волинському, Рівненському, Дубненському повітах взагалі було усунуто українські адміністративні органи від керівництва, а поставлені польські. Останні заборонили вживати в державних і громадських установах українську та російську мови, а ввели офіційну польську³⁵. Спроби провести полонізацію державних служб мали місце навіть у районах, підпорядкованих Директорії.

Тому після вигнання іноземних військ з України державні служби необхідно було створювати заново, проводити українізацію їх та готувати для них національні кадри. Вирішуючи це питання, Всеукраїнським центром наприкінці 1919 р. видав інструкцію з вимогою створити повсюдно умови для розвитку української мови, вживання її на державній службі, у спілкуванні з населенням, діловодстві, а осіб, які чинитимуть опір цьому процесу, негайно звільнити з роботи. Але в цій справі радянсько-більшовицькі органи влади проявили непослідовність. Вони не взяли на себе обов'язок оголосити українську мову державною, а навпаки, у лютому 1920 р. ВУЦВК видав декрет про вживання у всіх установах республіки української мови нарівні з російською³⁶. Отже, цим рішенням фактично була здійснена спроба узаконити двомовність у республіці.

Навесні–влітку 1920 р. в Україні відбулися численні республіканські, губернські, повітові з'їзди, конференції, зібрання працівників культурно-освітніх закладів, робітників, селян, профспілкових, кооперативних та інших організацій, на яких поряд з усіма іншими питаннями приймалися і рішення про широке вживання української мови в системі освіти, культурних, громадських, державних установах, спілкуванні серед населення. Під впливом цих ухвал у вересні 1920 р. Раднарком УСРР приймає постанову про використання української мови в школах і радянських установах. У ній зазначалося, що на всій території України вводиться негайно обов'язкове вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах з неукраїномовним викладанням та перехід на ведення українською мовою діловодства всіх державних і громадських установ республіки. Постанова також наголошувала на необхідності невідкладного залучення до роботи на державні служби осіб, які володіли українською мовою, мали навички державно-господарської діяльності, повсюдну організацію губернських і повітових шкіл для вивчення української мови працівниками державних та громадських установ³⁷.

Отже, упродовж 1917–1920 рр. уряди України спільно з культурними та громадськими організаціями провели велику роботу з українізації державно-адміністративного апарату. Це стало вагомим внеском у розвиток теорії й практики національно-державного будівництва періоду визвольних змагань.

¹ Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991; Петлюра С. Народ український: вибрані статті, листи, документи. – Х., 1992; Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. – Київ; Відень, 1920; Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр.: У 3 т. – Ужгород, 1923.

² Лончина П. Українська культура. Короткий огляд. – Нью-Йорк, 1983; Кейван І. Нариси з історії української культури. – Едмонт, 1984; Янів В. Нарис історії української культури. – Нью-Йорк, 1985.

³ Литвин В. Україна: доба війни і революції: 1914 – 1920 рр. – К., 2003; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920) – К., 1999; Пижик А.М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918 – 1920): Автореф. дис... канд. іст. Наук. – К., 1998. – С. 12; Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К., 2002.

⁴ Вісник товариства "Просвіта". – 1917. – 8 квіт.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України) – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 17.

⁶ Вісти Комісаріату Ради Селянських Депутатів Сквири. – 1917. – 19 жовт.

⁷ Рідний край. – 1918. – 11 січ.

⁸ Нова Рада. – 1917. – 26 листоп.

⁹ Там само. – 1917. – 8 лип.

¹⁰ ЦДАВОВУ України – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 22.

¹¹ Робітничая газета. – 1917. – 8 серп.

¹² У Раді Народних Міністрів УНР. – 1918. – 2 квіт.; Народна воля. – 1918. – 6 квіт.; Життя Поділля. – 1918. – 12 квіт.

¹³ Нова Рада. – 1918. – 28 лип.

¹⁴ Державний Вісник. – 1918. – 6 верес.

¹⁵ Державний Вісник. – 1918. – 24 трав., 6 верес.; Наша справа. – 1918. – 27 верес.

¹⁶ Київські вісті. – 1918. – 26 верес.

¹⁷ ЦДАВОВУ України – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 780; Відродження. – 1918. – 6 верес.

¹⁸ Трудовая газета. – 1918. – 24 авг.

¹⁹ Наше слово. – 1918. – 12 верес.; Волынская народная газета. – 1918. – 30 окт.

²⁰ Слово. – 1918. – 8, 15 верес.

- ²¹ Робітнича газета. – 1918. – 24 верес.
- ²² Наша справа. – 1918. – 4 жовт.
- ²³ Полтавские новости. – 1918. – 30 окт.
- ²⁴ Нова рада. – 1918. – 30 жовт.; Відродження. – 1918. – 12 груд.
- ²⁵ Нова Рада. – 1918. – 9 жовт., 24 жовт.; Слово. – 1918. – 16 жовт.
- ²⁶ Нова Рада. – 1918. – 16 жовт., 19 жовт., 6 листоп.; Слово. – 1918. – 5 листоп.
- ²⁷ Вісник Державних Законів... 1919. – 18 січ.
- ²⁸ Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 19 лют.; Життя Поділля. – 1919. – 19 лют.
- ²⁹ Життя Поділля. – 1919. – 13 лют.
- ³⁰ ЦДАВОВУ України. – Ф.2582. – Оп. 2. – Спр. 176. – Арк. 13.
- ³¹ Життя Поділля. – 1919. – 19 січ., 6 лют.; Голос жизни. – 1919. – 23 январ.
- ³² ЦДАВОВУ України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 5; Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 22.
- ³³ Борьба. – 1919. – 12 лют.
- ³⁴ Комуніст. – 1919. – 29 берез.
- ³⁵ Більшовик (Полтава). – 1920. – 15 лип.
- ³⁶ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. – Харьков, 1920. – № 1. – С. 5.
- ³⁷ Там само. – № 24. – С. 508.